

СЛОВО ПРО ШЕКСПІРА

23 квітня 1564 року примхлива рука долі вказала на невеличкий двоповерховий будинок в містечку Стратфорд на річці Ейвон в англійському графстві Уорікшир, і там у просторій білій світлиці народився великий драматург, чия творчість знаменувала собою новий етап у художньому розвитку цілого людства, один із найбільших художників, яких будь-коли породжував рід людський, — Уільям Шекспір.

Нашадки віддавали і віддають Шекспірові данину благоговійної пошани й захоплення.

«Перша ж сторінка Шекспіра, яку у прочитав, — говорив Гете у своїй юнацькій промові, присвяченій великому драматургові, — покорила мене на все життя, а після перегляду першої його п'єси я стояв, немов сліпонароджений, якому чудодійна рука раптом подавала зір».

«Коли перед його зором постає наймізерніший уривок із світу явищ, він розкриває весь світовий зв'язок цього уривка з цілим; йому немов би відомі закони обертання й центри всіх

речей; він усвідомлює всі речі в їх найширшому обсязі й їх найглибшій сутності» — казав Гейне.

Флобер писав: «Читаючи Шекспіра, я стаю більшим, розумнішим, чистішим. Коли я сягаю вершини його твору, мені здається, що я опиняюся на високій горі — все зникає і все з'являється в новому вигляді».

«Другом натурн» називав великого драматурга Карамзін, а Рилсєв ставив його поруч із Данте. Пушкін пише свого «Бориса Году-

нова» «за заповітами батька нашого Шекспіра» й присвячує кілька геніальних за своєю глибиною зауважень особливостям його творчості, способам зображення людських характерів. Російські революціонери-демократи устами Белінського, а за ним Чернишевського й Добролюбова і після них великий пролетарський письменник Олексій Максимович Горький висловлювали найглибшу повагу і найбільше захоплення безсмертною творчістю Шекс-

Кімната в домі на вулиці Хенлі в Стратфорд-на-Ейвоні, в якій народився Шекспір. Малюнок англійського художника Денніса Флендерса.

піра, називали його твори «дзеркалом героїчної боротьби», а великого драматурга — «неперевершеним майстром драми».

Нарешті видатному діячеві радянської культури Анатолію Васильовичу Луначарському належить одне з найбільш влучних і повних визначень ролі Шекспіра для всіх епох і для всього людства:

«Він був закоханий у життя. Він його бачить, як ніхто до нього й після нього не бачив. Він бачить на диво широко. Він бачить усе добро й зло, він бачить минуле й можливе майбутнє».

До нас, на Україну, Шекспір прийшов спочатку в російських перекладах і зразу ж завоював найглибшу любов найбільшого літературного генія України Тараса Григоровича Шевченка.

Іван Якович Франко залишив блискуче визначення Шекспірової творчості і її ваги для нашої української культури: «Його твори, обчислені не на одноденну моду, будуть і в українській мові робити свій вплив, повільно, але певно».

З іменем Франка пов'язаний початок наукового українського шекспірознавства, але ще раніше почалася праця українських письменників над перекладами творів Шекспіра на нашу мову. Можна без перебільшення сказати, що українські переклади великого драматурга — свідоцтво змужніння й визрівання української літературної мови, яка перевіряла себе на цих перекладах, як сталь перевіряється на кремені.

Якщо переклади творів великого драматурга були свідоцтвом зростання нашої літератури, то постановки п'єс його на українській сцені свідчили про змужніння й зростання театрів України. Уже наші корифеї захоплювались п'єсами Шекспіра. Із постановок радян-

Школа, в якій навчався Уїльям Шекспір. Малюнок Денніса Флендерса.

ського часу слід вказати зокрема на «Макбета» Леся Курбаса, який відтворив стиль постановок англійського театру XVII сторіччя, на «Сон літньої ночі» в театрі імені Івана Франка, на «Гамлета» в Львівській і Харківській постановках, і на багато-багато вистав в інших театрах республіки.

Приємно і радісно усвідомлювати, що народи нашої країни, всі без винятку (бо Шекспіра ставлять в усіх 15 радянських республіках), віддали йому шанобливу данину свою. Недарма ж нашу країну називають «другою батьківщиною Шекспіра». Незавжди підрахувати, що за кількістю спектаклів або виданих творів великого драматурга ми стоїмо чи не на першому місці в світі, випередивши, з незалежних від англійського народу причин, саму Англію.

* * *

Коли приїдеш на батьківщину великого англійця до міста Стратфорда, перш за все хочеться побувати в будинку, де він народився.

Незабутнє враження залишає світлиця, де народився Уїльям Шекспір. Тут стоїть ліжко, на якому породила його мати, дружина досить заможного стратфордсько-

го ремісника-рукавичника, колиска, в якій вона колисала малого Уїльяма, і дуже своєрідна споруда, яка трохи нагадує наші сільські колодязні журавлі: жердина, мабуть метри в три завдовжки, з мотузкою на кінці, а на кінці мотузки — ремінці, в які просувалися руки дитини. Тримаючи в руках кінець жердини, мати скеровувала перші, непевні кроки свого малого сина. Навчався Уїльям у місцевій школі, де викладали грецьку та латинську мови і звідки він набрався античної ерудиції для майбутніх п'єс. А потім швидкі ноги занесли його неподалік, до будинку, цілого й сьогодні, де жила дівчина на ім'я Анна Хесуей. Там, у хатині, критій, як наші українські хати, очеретом, відвідувачу покажуть і шкіряний посуд тих часів, і єдину, за клятвенними свідоцтвами гідів, справді збережену з тих часів річ — дошку від лави, на якій сидів майбутній драматург, сімнадцятилітній юнак, освідчуючись в коханні своїй майбутній дружині, матері трьох його нащадків, Анні.

Ми знаємо надто мало фактів із Шекспірової біографії. Нам невідомо, під чий вплив покинув він і Стратфорд, і Анну, і дітей

своїх і чому опинився в Лондоні і став у двадцять дев'ять років актором на вихідних ролях, а може, й суфлером у театрі, керованому якимсь Бербежом. Ми знаємо тільки, що ще до того він почав переробляти для численних англійських театральних труп п'єси інших авторів і робив це з таким талантом, з такою мірою самостійного творчого підходу, що незабаром його прізвище із «Шекспіра» — «того, хто потрясає списом», переробили на «Шексена» — «того, хто потрясає сценою».

Ми нічого не знаємо, крім легенд і маловірогідних переказів, про лондонський період його життя, яку участь він брав у діяльності славного театру «Глобус». На надгробках пишуть дату народження й дату смерті, а між ними ставлять ризик. І в цій горизонтальній паличці, в цьому тире і міститься все життя людини. В біографії Уїльяма Шекспіра це тире так і залишається німою позначкою, за якою криється, очевидно, яскраве й повнокровне життя геніального письменника. А втім про це життя вичерпно розповідають його геніальні

п'єси, дві поеми й понад сто п'ятдесят сонетів.

За межами Стратфорда, в церкві «Святої Тройці», куди веде алея високих дерев, похований Уїльям Шекспір, який повернувся до рідного міста за чотири роки до смерті і, хворий, прожив в ньому до весни 1616 року. Помер він, коли йому було всього п'ятдесят два роки.

У холодній церкві тихо, ніщо не тривожить вічного сну великого драматурга. Тут, перед олтарем, кам'яна дошка і ліворуч від неї всім відомий бюст драматурга. На дошці напис: «Хай буде проклятий той, хто насмілиться порушити мій спокій». Ці слова написав сам Шекспір — плебей за походженням, який мав підстави думати, що його прах можуть перенести до іншого, не такого почесного місця, щоб поховати перед олтарем когось із місцевих можновладців. Ні, спокій Шекспіра не був порушений. Однак, якщо уважно вдивитись в дошку, починає здаватися, що на ній є якісь ледь помітні подряпини. Років сто тому американка міс Бекон намагалася потайки розкрити Шекспірову могилу, сподіваючись знайти в ній якісь письмові

В церкві «Святої Тройці» похований Уїльям Шекспір. Малюнок Денніса Флендерса.

докази того, що не «чорна кістка» Уїльям Шекспір, а її однофамілець, славетний англійський філософ Френсіс Бекон, барон і віконт, писав Шекспірові твори. Отакі, як міс Бекон, ще довго чіплялися і досі ще чіпляються за різні «гіпотези» й «докази», намагаючись довести, що то не Шекспір, виходець з простого народу, а барон Бекон, або граф Ретленд чи хтось іще із тогочасних аристократів писав геніальні твори, а Шекспір, мовляв, лише продав їм своє ім'я. Тільки зневажливої усмішки і варті ці даремні жалюгідні силкування аристократів відібрати в простого народу Англії виразника його ідеалів, його почуттів, його світорозуміння.

На виході з церкви погляд відвідувача привертає кричущий образливою несподіванкою великий аркуш ватманського паперу, на якому намальовано щось на зразок термометра, з написом нагорі: «Без твоєї допомоги не обійтись. Жертвуй на ремонт Шекспірової усипальниці. Потрібно двісті тисяч фунтів стерлінгів». А червоний стовпчик, який має зображати так би мови-

Будинок Анни Хесуей. Малюнок Денніса Флендерса.

ти температуру грошових внесків, вказує тільки десяту частину потрібної суми.

Англіє, Англіє, стара весела Англіє, владичице морів, недавня господарко половини світу! Невже ти мусиш стояти з простягнутою по-жебрацькому рукою перед заїжджними туристами, щоб належним чином вшанувати могилу одного з найбільших твоїх синів?!

Іноземні туристи, які приїждять сюди переважно із Сполучених Штатів, ті 230 тисяч людей, які щороку відвідують Стратфорд-на-Ейвоні, породили цілу галузь промисловості, офіційно названу «шекспірівською туристською індустрією». Я не хочу обвинувачувати їх у тому, що вони профанують пам'ять великого драматурга, і що для них купити пивний кухоль з профілем Шекспіра важливіше, ніж побувати на спектаклі в Меморіальному шекспірівському театрі, але офіційна статистика свідчить, що іноземні туристи витратили на відвідання Меморіального театру тільки сім процентів залишених у Стратфорді сум, а більша частина іде на сувеніри, на готелі й ресторани.

На цьому фоні заслуговують на тепле почуття ті англосакси, які проносять світле Шекспірове ім'я через лихоліття капіталізму, імперіалізму, світових воєн, гонитву озброєнь і атомні випробування. Бібліотекар у стратфордському музеї крадькома витер набіглу слюзину, коли я розповів йому про чергу, регульовану міліцією, що утворилася в Києві на передплату нової збірки Шекспірових творів. Слід віддати данину захоплення Шекспірівському меморіальному стратфордському театрові, його акторам і режисерам, геніальним сучасним інтерпретаторам творів великого драматурга Алеку Гіннесу.

Полу Скофілду, Лоуренсу Олів'є, Пітеру Бруку.

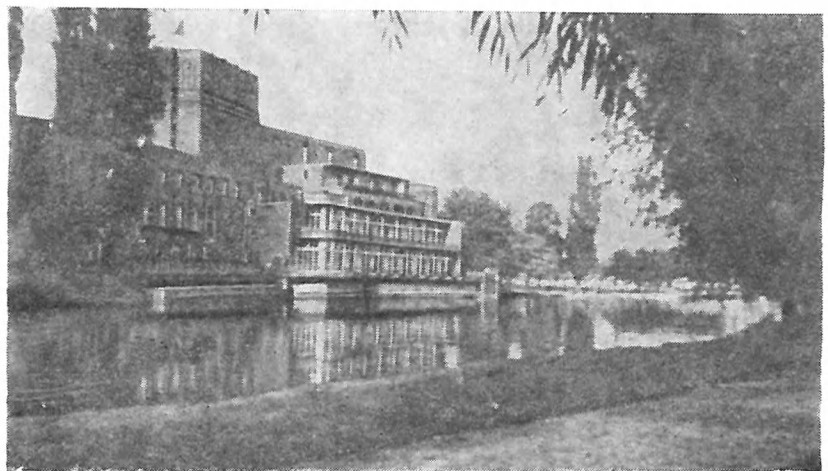
Мені пощастило познайомитися з англійськими інтерпретаторами великого драматурга не на його батьківщині, а далеко за океаном, в одному із трьох Стратфордів, які існують на світі і стоять на трьох Ейвонах, — в Англії, Канаді та Сполучених Штатах. Історія канадського Стратфорда на канадському Ейвоні досить красномовна, щоб тепло згадати її.

Цей театр народився із звичайної брезентової халабуди, на зразок тих, в яких дають свої вистави мандрівні цирки, а тепер він, по суті, є філіалом англійського, і там гастролують ті самі Пол Скофілд і Лоуренс Олів'є. Лише згодом, після низького випрохування пожертв у таких відомих шекспіролюбів, як фабрикант канадського віскі Сігрем, купка акторів-ентузіастів побудувала справжній театральний будинок, де нині відбуваються протягом трьох-чотирьох місяців на рік під час туристського сезону шекспірівські вистави. Кожен з меценатів отримав на пам'ять по шматку брезента із покрівлі того першого меморіального шекспірівського театру.

Я дивився там «Макбета» в дивовижно реалістичній, часом навіть підкреслено-натуралістичній постановці. Зал на три тисячі глядачів був переповнений, і в ньому панувала благоговійна, майже церковна тиша.

Збитки від сезону були заздалегідь заплановані на суму в двадцять тисяч канадських доларів, отже кошти знову довелося вимолювати в уже згаданих спирто-горілчаних шекспіролюбів, які від щедрот своїх, з чисто рекламною метою щорічно виділяють якусь там децину на покриття дефіциту.

Ніхто не насмілиться сказати, що народ, який породив такого великого драматурга, не шанує його і не дбає про те, щоб вічно горів вогонь його генія і його слави. Вогонь творчого духу Шекспіра ніколи не згасав на його батьківщині, може, часом він трохи слабнув, але знову й знову спалахував і глаголом палив серця людей. Просто потрібні інші соціальні умови, щоб англійський народ не на озброєння і не на примхи своїх панівних класів, а на культурний добробут свій міг віддавати належні кошти. Такий час прийде рано чи пізно, і слава Уільяма Шекспіра на весь голос звучатиме на його першій батьківщині.

Шекспірівський меморіальний театр в Стратфорді-на-Ейвоні.

* * *

В чому ж полягають причини Шекспірового безсмертя? Чому, читаючи якусь із давно знайомих його п'єс, через силу відриваєшся від неї і обов'язково відкриваєш у ній нові й нові до того не помічені риси, нові скарби думки?

Причин цих багато. От деякі з них.

Неперевершена драматургічна майстерність. Фрідріх Енгельс, а після нього Максим Горький вказували на мистецькі якості Шекспірових творів. Беручи історичну хроніку або якийсь твір прозового чи поетичного жанру чи слабеньку п'єсу іншого драматурга, Шекспір торкався її своїм пером, і виникало диво з див: немов живою водою покроплений, поставав новий, цілком самостійний твір. Ніби в покладах кімберліту раптом знаходив великий драматург природний алмаз, що починав світитися дивовижним промінням, як світяться й нині легендарний діамант «Кох-і-нур» з скарбниці англійського королівського дому. Його твори — це дійсно новий етап у художньому розвитку цілого людства, і вже самого цього було б досить, щоб Шекспірове ім'я навіки залишилося в історії мистецтва.

Недарма Пушкін писав про нього: «Что за человек этот Шекспир! Не могу прийти в себя! Каждый человек любит, ненавидит, печалится, радуется, но каждый на свой лад — читайте на этот счет Шекспира. Читайте Шекспира — таков мой припев!» Згадаймо, як вказував Пушкін на те, наскільки багатосторонніший Шекспірів Шейлок за мольєрівського Гарпагона. Дійсно, в досягненні головної мети мистецтва — змалюванні людини в усій складності її психології — Шекспіра, мабуть, і досі ніхто не перевершив.

Уже й самого цього також

було б досить, щоб ім'я Шекспіра засяяло поряд з іменами найбільших мистецьких геніїв усіх віків і народів.

Та цього мало: є в його творчості, і насамперед в 37 його п'єсах, щось особливе, що робить англійського драматурга незмінним сучасником кожного нового покоління впродовж трьох з половиною віків і — сміливо можна сказати — робитиме його сучасником далеких-далеких наших нащадків.

Що ж це за особливість і в чому вона полягає?

Згадуються слова іншого великого письменника й драматурга, сказані про Пушкіна, слова настільки глибокі й проникливі, що, на мою думку, можна нагадати їх, коли мова йде про Уільяма Шекспіра. «Пушкін у своїх творах такий, — писав Гоголь, — яким буде росіянин у своєму розвитку років через двісті».

Це блискуче визначення можна з повним правом віднести й до великого Шекспіра. Весь скарб його творчості — це справжнє чудо, яке творить іноді геній, показуючи, якими будуть люди в майбутньому віці, коли свобода стане усвідомленою необхідністю, і коли людство із своєї передісторії перейде в справжнє, осяяну сонцем, історію.

Згадайте про генеральну, всевладну тему цілої творчості Шекспіра: боротьба прекрасної, чистої душі людської проти всього потворного — проти жорстокості й варварства Середньовіччя, проти егоїзму, злоби, нетерпимості, своєкористя новонародженого на той час суспільства буржуазного. Боротьба людства проти нелюдського, сил добра — проти сили зла.

Справді, досить згадати всі три періоди Шекспірової творчості.

Період перший — осяяні сонцем і радіщами комедії великого драматурга та наприкінці його ще названий

комедією «Венеціанський купець» і повість, сумнішою за яку немає на світі — «Ромео і Джульєтта». Тут і історичні хроніки — трилогія «Генріх IV», «Генріх V», «Генріх VI», страхоття «Річарда III» та інші хроніки, завершені славнозвісною драмою «Юлій Цезарь».

Далі — «Сон літньої ночі». Почуття любові бореться проти деспотизму батьків і подекуди перемагає його, але тут ще веселощі й радість кохання не затьмарені похмурою дійсністю, сліпою, безпричинною ненавистю й злобою.

Уільям Шекспір піднімає свій нищівний спис проти егоїзму в «Багато галасу з нічого», проти зради в «Двох веронцях», проти лицемірства в «Дванадцятій ночі». Благородні герої «Венеціанського купця» перемагають скупість і жорстокість Шейлока. В ньому персоніфікований буржуазний устрій, який тоді ще народжувався, але вже ніс з собою в новій, іще потворнішій трансформації все негативне, проти чого боровся Шекспір, коли виступав проти решток віджилого феодального ладу.

Велич Шекспіра як художника полягає в тому, що його герої — це універсальні образи, вони як перший член метафори — порівняння, другий член якої можна знайти в кожній нації і в будь-яку історичну добу. І це стосується навіть його творів, пов'язаних з певною добою, — історичних хронік. Але зірвіть з його Джонів, Річардів і Генріхів корони й мантиї — і що залишиться? Ідеї, близькі всякому часові, в тому числі й нашій сучасності.

Керівник держави мусить бути добрим і гуманним. Деспоти можуть силоміць утриматися при владі, але кінець кінцем їх засуджує народ. Держава мусить бути єдиною, і основна сила, з якою повинні рахуватися можновладці, щоб держава

Ескізи костюмів в Канадському шекспірівському театрі; як бачимо, частина з них модернізована.

квітла й розвивалася — це нація, це народ.

Такий в найкоротшому викладі зміст славнозвісних історичних хронік Шекспіра. Однак, так само, як ранні комедії Шекспіра завершуються трагедією Ромео і Джульєтти, так цикл його хронік передує похмурому песимізму «Юлія Цезаря», трагічна ідея якого — ствердити, що в світі немає умов для здійснення високих гуманістичних ідеалів. Чорні крила песимізму уже кидають свою зловісну тінь на п'єси першого періоду творчості Уільяма Шекспіра, вони нагадують пориви вітру, який вістує початок справжньої бурі.

Чому так сталося? Чому трагічні мотиви починають переважати наприкінці першого періоду Шекспірової творчості і чому весь другий, найславетніший період його творчості, забарвлений у похмурі, песимістичні тони?

Марксистське шекспірознавство дало на це питання цілком ясну й недвозначну відповідь: великий драматург епохи Відродження бачив відчайдушні спроби віджилого суспільного ладу, феодалізму, знову повернутися на історичну арену. Водночас і новонароджений суспільний лад, капіталізм, ніс із собою не правду й справедливість, а нове гноблення, егоїзм, хтивість і неволю.

Його доба не могла підказати Шекспірові виходу із цього, здавалося б безпросвітнього становища, і тим більше не могла показати вона і тих соціальних сил, які пізніше поведуть людство до іншого, щасливішого життя, розкриють перед народами сторінки нової, справжньої історії роду людського. Але в морозі ночі Шекспір не складає зброї, він піднімає меч проти зла і громадських пороків, які розкладають людину і заважають торжеству гармонійних форм життя.

Дивовижний «Гамлет», твір, саму появу якого не можна назвати інакше, як чудом історичного прозріння... Благородний юнак, який несе в своїй чистій душі всі краші риси справжньої людини, опиняється в страхотливому кублі злочину й лицемірства, підступності й підлабузництва, пороків і облуди. Він передчуває, що загине в боротьбі із тими людьми, які оточують його, і все-таки бореться з ними, іде назустріч власній загибелі і гине в борні, бо не може жити на колінах.

Інша чиста людина, чия довірлива душа обдурена так само підступно, — венеціанський мавр Отелло. Він також гине в боротьбі проти егоїзму, підступності, людиноненависництва Яго. Незвичайна своєю моральною врівноваженістю трагедія короля Ліра. Він був примхливим можновладцем і себелюбцем. Життя кинуло його в безодню страждань, і він зазнав на собі муки гнаної і зневаженої людини. Тепер він зрозуміє справжню ціну добра.

І в останній трагедії цього другого періоду творчості Шекспіра, в «Макбеті», де стверджується потреба боротися проти тиранії, звучить нова, осяяна благородством і справжнім гуманізмом ідея: щоб боротися проти кривди, люди повинні об'єднуватися, спільні їх зусилля можуть перемогти зло. Так об'єднуються проти Регани, Гонерілі і Едмунда Корделія, Кент і Едвард в «Королі Лірі», так шотландські тани спільними зусиллями перемагають Макбета і його підступну дружину.

«Зло—неминуче, на жаль», — в цьому песимістичний висновок драматурга. Та поряд з цією розпачливою думкою виростає й інша, горда й непокірлива: «Але неминуча й потреба боротися проти зла». Якого іще мужнішого й досконалішого висновку

могли б вимагати ми від творця ідей та образів, чне життя відділене від нашої доби благородних перетворень трьома з половиною сотнями років? І хіба ми, комуністи, яким нова дійсність дозволила відкинути, як спростований історичним розвитком, песимістичний висновок про неминучість зла, хіба ми не повторимо слідом за великим драматургом другу половину його мудрої ідеї: «Потреба боротися проти зла — неминуча й необхідна»? І нащадки всього кращого, що створило людство, з мужністю й самовідданістю і з благородством Шекспірових героїв борються й перемагають сили зла, які ще залишилися і в суспільному житті народів земної кулі, і в душі окремої людини.

І, нарешті, третій і останній період Шекспірової творчості, який часто називають періодом романтичних драм («Перикл», «Цимбелін», «Зимова казка», «Буря»). Дехто говорить про ці твори, як про доказ примирення великого драматурга з навколишньою дійсністю. Здається, воно ніби й справді так: боротьба добра і зла закінчується в цих драмах перемогою позитивних героїв, носіїв гуманістичних душевних рис. Але як саме здобувають перемогу позитивні герої в п'єсах цього останнього періоду Шекспірової творчості? Хіба вони знаходять сили для цього в якихось реальних соціальних шарах того часу? Ні — шукати такі сили було справою явно безнадійною.

Шекспір і не сподівається знайти джерела для перемоги добра над злом в реальних обставинах свого часу. Перемога здобувається, наприклад, в його знаменитій «Бурі» за допомогою надприродних сил, магії, до якої вдається герой «Бурі» Просперо й слухняні йому духи.

В свою добу великий дра-

матург не може бачити реальних сил, які забезпечили б перемогу добра. Але в нього існує, за виразом Енгельса, «фантастичне передбачення майбутнього». Він вірить в остаточну перемогу світла над темрявою — і в цьому полягає його історичний оптимізм, який і робить його твори останнього періоду свого роду поетичним заповітом наступним поколінням.

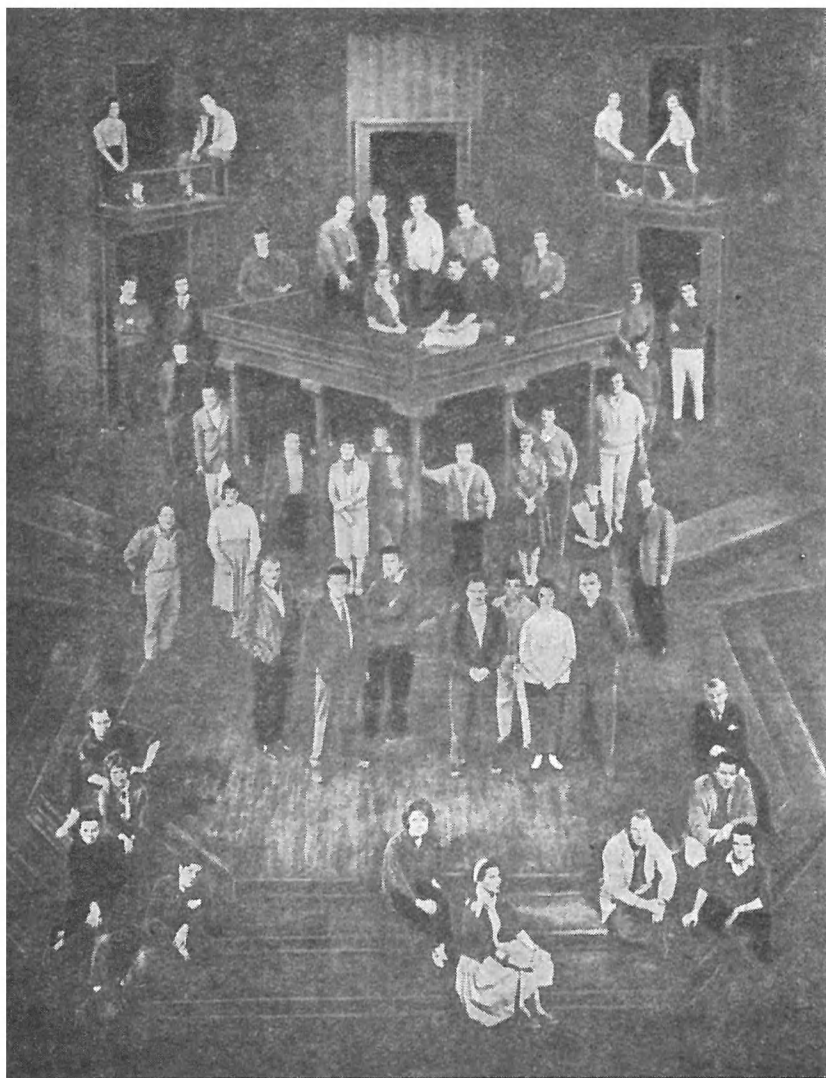
Звичайно, сказане вище, це лише узагальнена, простолінійна схема ідейного розвитку безсмертної творчості Шекспіра. Неможливо вмістити в подібну схему весь океан думок і почуттів, якими сповнені не тільки всі його твори в цілому, а навіть кожний окремий монолог. Але ми не змогли б скласти собі вірного уявлення про справжній океан, якби не подивилися на звичайну географічну карту, де показано береги, що їх омивають води океану, і де стрілками позначено течію його хвиль.

А от і відповідь на поставлені вище запитання: чому Шекспір особливо близький і дорогий нам, сучасникам, чому він по-праву може бути названий великим супутником роду людського — від дня створення першої своєї п'єси і наперед, поки на Землі живий буде хоч один піїт.

Своєю творчістю Уільям Шекспір розв'язав одне питання, що тривожить людство, мабуть, в усі часи його існування: якою мусить бути справжня людина, і якою мусить бути людська громада. Він дав вичерпну відповідь на це питання з незвичайною силою образного узагальнення, з незрівнянною душевною чистотою і мудрістю, з найглибшим проникненням у найпрекрасніше, що існує на світі, — у звичайну людську душу. І раз у раз не схибив він зі своєї благородної дороги. А час,

Ескізи костюмів в Канадському шекспірівському театрі.

Актори-ентузіастів, засновники Шекспірівського театру в канадському Стратфорді.

коли Шекспір жив, був жорстоким часом. Приблизно тоді ж було страчено за його переконання великого утопіста Томаса Мора, дещо пізніше від чорної іпохондрії помирає Джонатан Свіфт, від руки підсланих аристократією найманих злочинців гине сучасник і колега Шекспіра Крістофер

Марло. І в таких жорстоких умовах Уільям Шекспір не здається, весь його творчий шлях — чесний, прямий, безкомпромісний. Нас вражає стійкість великої людини — наші сучасники схиляють голови перед її незламною мужністю і героїзмом, як далекі наші нащадки шануватимуть пам'ять револю-

ційних героїв, безприкладну сміливість перших переможців Космосу.

* * *

Чотириста років минуло з дня, коли примхою долі в маленькому англійському містечку народився найбільший драматург світу. Хто їх зрозуміє, ці примхи долі? Чому вона раптом обирає для своїх благодіянь родові людському поміщицьку садибу Ясна Поляна в Тульській губернії? Або хагу вбогого кріпака в українському селі Моринці на Звенигородщині? Але довгі віки після народження світочів людства, їхнє натхнення слово й їхні благородні звершення луною віддаються в серцях людей. Шанобливо згадують великого драматурга радянські люди, які вже виборили нове життя, новий справедливий громадський лад, і зараз створюють суспільство повної гармонії, суспільство комуністичне. І на шляху до цього суспільства Уільям Шекспір з нами, він з усіма людьми світу, хто бореться проти Калібанів сучасності, з тими, хто виступає проти деспотизму й влади грошей, проти расизму, гноблення, ненависті, себелюбства й підступності. І довгі, довгі віки визволене людство з почуттям найглибшої пошани і з невимовною гордістю згадуватиме, що чотириста, тисячу, багато тисяч років тому в містечку Стратфорді на річці Ейвон рід людський породив гіганта з гігантів, генія із геніїв, — драматурга Уільяма Шекспіра.